

MATABOSE NI DIKEVI NI LAW A

NA VAKADIKEVI NI LAW A E TARA NA VEIVALA VAKAVUVALE

Na Vakaleleka Ni Ulutaga Lelevu A
Vakumuni Mai Ena Kena Vakadeuci Na
Lawa e tara na veivala Vakavuvale

Na Vakaleleka oqo sa volai tiko Vakavavalagi, Vakaidusitani kei na vosa
Vakaviti. Ke gadrevi e so tale na i lavelave ni vakaleleka kei na pepa taumada
ni veivosaki (volai vakavavalagi) mo qai veitaratara kei ratou na:

Matabose Ni Vukici ni Lawa e Viti

ena tabalima ena Civic Tower, Victoria Parade, Suva, Fiji Islands

Talevoni: (679) 3303900 Fax: (679) 3303646

P.O Box 2194 Government Buildings, Suva, Fiji Islands

<http://www.fiji.gov.fj> kei na <http://www.lawreform.gov.fj>

Vakaleleka ni Ulutaga Lelevu a Vakumuni Ena Kena Vakadeuci na Yavu Vakalawa ni Veivala Vakavuvale

Vakamacala Taumada.....	1
Vakaleleka ni yavu ni cakacaka.....	1
Vakumuni na i tukutuku.....	2
VV1: Tuvaki ni lawa kei na cava me vukici	3
Na cava na veivala vakavuvale?	4
Na vakasama cava me vakayagataki?.....	4
E gadrevi na veivakadeitaki ni matanitu.....	4
Na sala cava me da rawata kina e dua vataga na inaki?.....	4
Eso na iwase era gadreva na veituberi?.....	5
Ulutaga raraba: vuli, vakadidike, wiliwili.....	6
VV2: Vakarau ni vakadodonu taki na basu lawa.....	7
2.1. Veimataqali cala	7
Vakamacala ni veivala vakavuvale ena lawa levu.....	7
Na lawa vakaturi e kovuta na basuki ni itotogi ni veivala vakavuvale.....	7
Na cala ni veivala vakavuvale.....	8
Na lawa levu ni veivakarerei.....	8
Na lewenivanua vakamau e vakasaurarataki ena veivala vakavuvale.....	8
Nodra vakararawa taki na marama ena veivakacudrui kei na tataqomaki.....	8
Veisau ki na s.163- na cala ni veivala vakavuvale e rawa ni bokoci e na veisorosorovi.....	9
2.2. Na itotogi.....	10
Sa rui mamada na itotogi ni lawa levu ena veivala vakavuvale.....	10
Dusidusi ni vakatau totogi ena veivala vakavuvale.....	10
A ikuri ni vakatau totogi ena veivala vakavuvale.....	10
Vakabibitaki na nodra saumi na vakaleqai ena veivala vakavuvale.....	11
2.3. Na ovisa.....	11
Me vakavinakataki se vakalawa taki na rai vaka ovisa	
“Me kua ni biu e dua na ka”.....	11
Me vakavinakataki na veivaqai vaka ovisa ena kisi ni veivala vakavuvale.....	11
Me vakalevu taki na kaukauwa vakalawa ni veivesu ni ovisa.....	12
Me vakalevutaki na kaukauwa ni curu vale.....	12
Me vakavinakataki na ivakarau ni veitotogi taki.....	12
Me okati talega ena lawa ni balemauti na totogi ni veivala vakavuvale.....	12
2.4. Veibeitaki.....	13
Na yavu ni veibeitaki ena kisi ni veivala vakavuvale.....	13
Nodra soli vakadinadina na kena dau ena veivala vakavuvale.....	13
2.5. O ira na vakaleqai ena basu lawa.....	13
Mera qaravi vakavinaka na vakaleqai ena basu lawa kei na veivala vakavuvale.....	13

VV3: Lawa ni galala na lewenivanua kei na kena qaravi.....	14
Leqa ni lawa ogo ena nodra taqomaki na vakaleqai ena veivala vakavuvale.....	14
3.1. Lawa vou- kena ituvatuva, kena inaki, na ka e qarava.....	14
Lawa vou- tu vakaikoya se vukici na lawa sa tiko.....	14
Vakamatatataki na kena inaki se kena i soqoni.....	15
Tavi ni ovisa me vukei ira na vakaleqai ka tuberi ira mera kila na nodra dodonu..	15
Na i tavi ni Komisina me solia na i vakaro vei ira na ovisa.....	15
3.2. O cei me taqomaki?.....	15
Na veiwekani cava?.....	15
Na vakamacalataki vakavei na lewenivuvale?.....	16
Na ivalavala e rawa ni vakavuna na veitarovi vakalawa.....	16
3.3. O cei e rawa ni kerekere?.....	18
E raba levu na itagede ni bula ni tamata.....	18
E dodonu ki na ovisa me dua na nona i tavi.....	18
3.4. Na lewa e rawa ni vakayacori.....	19
Me tautauvata na yavu ni vakatau lewa.....	20
Nodra okati na gone kei ira tale na tamata.....	20
Tiko vakavesu, galala ki na ka eso, vakacegu vakawawa, kei na i sema e so.....	20
Lewa ni taukeni yau.....	20
Na ilavo me saumi vakatotolo.....	21
Sausaumi lesu.....	21
Vakadewataki na i tukutuku se vakaroti ni tiko ena dua na vuli ni veituberi.....	22
3.5. Mataveilewai cava?.....	22
Na mataveilewai cava e donu me vakatulewa?.....	22
Lewa ena veivaqai tale e so kei na lewa ni mataveilewai.....	22
3.6. Lewa bibi kei na lewa veisemasemai.....	22
Kerei na lewa ena talevoni kei na tarovi ni kerekere.....	22
Lewa bibi vakatabakidua kei na lawa toka vakawawa.....	23
Lewa ena veivakadonui kei na lewa e vauca na muana ruarua.....	23
Otioti ni lewa kei na balavu ni gauna.....	23
Veiyasa kece ni lewa kei na kena soli na lewa.....	23
Vakarabalevutaki na otioiti ni lewa.....	23
3.7. Basuki na lawa me tu vakawawa na lewa ni veileti ena veivala vakavuvale.....	24
E cokati ena lawa levu na voroki ni lewa ni mataveilewai.....	24
Na cava na yalayala e cake ni totogi?.....	24
E rawa ni vosoti ena veisorosorovi na voroki ni lewa ni mataveilewai (s.163 Lawa Levu).....	24
Sala ni veitogitaki tale eso (vuli, veiqaravi raraba).....	24
Voroki na lawa- kaukauwa ni ovisa.....	24
Voroki na lawa- dauveibeitaki.....	24
3.8. Veiqaravi rawarawa.....	25
Sau ni veilewai.....	25
Rogoci na kisi ni oti ga na cala.....	25
Cakacakataki na kerekere, lewa e loma kei koya e muri.....	25
Me soli kina ovisa na i lavelave ni lewa.....	25

Lewa me tiko na tamata beitaki (waradi).....	25
Me vakaloya okoya e vakaleqai kei koya e beitaki.....	25
Na i vakadinadina.....	26
Mataveilewai rogoci se vunitaki.....	26
Tabaki ni tukutuku.....	26
Lewa beleta na i sau ni veika e gadrevi.....	26
3.9. Lawa levu ni Matavuvale 2003.....	27
Nodratou bula vata na gone kei na i tubutubu kei na ka e ririko taki baleti iratou na gone.....	27
Na i vakasala- taqomaki keda mai na veivala vakavuvale.....	28
Tataqomaki mai na Veivala Vakavuvale.....	28
4.0. Na Veika Tale Eso.....	28

A i vakamacala taumada

Na Matabose Ni Lawa Vukici e Viti, sa ciqoma na nona ivakasala na Vunilawa ka Minisita ni Dodonu ni Lewenivanua me dikevi na lawa ni veivala vakavuvale.

Sa volai tiko ena ivola dusidusi a soli ena 15 ni Tiseba, 2003. Oqo e sa dusia tiko me vukici na lawa kei na sala meda vakacokataka kina.

Na **Yavu Ni Cakacaka** e vakaraitaki me vakauqeti ira na lewenivanua me ra vakaitavi ena vukici ni lawa oqo. A gadrevi me varogoi mai e levu na vakasama ni bera ni vukici na lawa oqo.

Na Veva me Veivosaki:

- VV1 Tukutuku vakalawa ni Veivala Vakamatavuvale: Tuvaki ni lawa kei na cava me vukici.
- VV2 Tukutuku vakalawa ni Veivala Vakamatavuvale: Nodra vakadodonu taki na basu lawa
- VV3 Tukutuku vakalawa ni Veivala Vakamatavuvale: Na lewa e vauca na galala ni lewenivanua.

Na itukutuku vakumuni oqo e sega ni kovuta taucoko na nodratou rai na Matabose ni Lawa Vukici.

Na Matabose sa vola tale ga na **Vakalekaleka ni Ulutaga Lelevu a Veivosakitaki**. Na Vakalekaleka sa volai tiko Vakavavalagi, Vakaidusitani kei na vosa Vakaviti. Na veva me veivosaki e volai tiko ga ena vosa Vakavavalagi.

Na Matabose sa **sureta tiko na lewenivanua raraba** meda cau mai ki na vakatataro oqo. Ena Okotova 2004, sa na vakayaco bese tiko e veiyasai Viti na Matabose oqo me rogoca na domomuni. Na sala e rawa ni rogoci kina na domomuni sa volai koto e ra.

Na nomuni vakasama ena ciqoma na Matabose ena kena volai na itukutuku me vakau vua na Vunilawa ka Minisita ni Dodonu ni Lewenivanua. Na itukutuku oqo sa na volai tale ga kina na lawa vakaturi me baleta na lawa vukici oqo, ka me na soli ena 31 ni Julai 2005. [Vakaleleka Ni Yavu ni Cakacaka](#)

Na yavu ni cakacaka a solia mai na Vunilawa ena 15 ni Tiseba 2003.

Na vakadidike me taucoko ka me lewena na ulutaga oqo:

- **Na veika raraba e kovuti ena Veivala Vakavuvale me okati talega kina na leqa vakaitikotiko kei na bula ni tagane kei na yalewa.**
- **Na iwale Vakalawa me ra vukei kina na kudru ena leqa ni Veivala Vakavuvale.**

- **Na cava e rawa ni veisautaki ena lawa mera taqomaki vinaka kina na marama kei na gone, kei ira tale era vakaleqai ena Veivala Vakavuvale.**
- **Na gagadre me soli na kaukauwa ki na ovisa kei na mataveilewai me ra taqomaki vinaka kina na marama, gone kei ira tale era vakaleqai ena veivala vakavuvale**
- **Na cava tale e rawa ni caka me ra kauwaitaki kina vakalevu na lewenivanua na leqa ni veivala vakavuvale**
- **Me dikevi na lawa tale eso ka ra veiwekani kei na lawa ogo ka vakaturi e dua na lawa veiganiti me kovuta na veivala vakavuvale e Viti.**

Sa dusia tiko na yavu ni cakacaka ogo ni dodonu me sa vukici na lawa sa tiko rawa ogo me sotava na gagadre ni vanua, me maroroya na nodra iyau vakamareqeti ka maroroi ira na vakaleqai ena veivala vakavuvale, me soli talega na itotogi e veiganiti vei ira na cala, na veiqaravi talega e veiganiti vei ira na vakaleqai.

Tukutuku Vakumuni

Na yavu dredre ni cakacaka ogo sa gadreva vakalevu na vakasama ni lewenivanua, na veika e vakaturi me rawarawa na kena cakacakataki ka me logaloga vinaka kina na bula e Viti.

E rawa ni lako mai na tamata yadua me soli tukutuku, e rawa ni qiri mai ena talevoni se volavola mai. E rawa ni o kerea me okati me kavuni na nomu itukutuku. Sa na **sogo na soli tukutuku ena Tusiti 30 ni Noveba 2004.**

Tamata Yadua- Ena Okotova 2004, ena vakayaco bose rogoci kei na bose yadudua na matabose e na Wasewase e loma, na Vualiku kei na Yasayasa Vakara. Ena kacivaki ena walesi ka tabaki tale ga ena pepa na kena itukutuku yadudua, tukuna mai vei keitou me na soli e dua na gauna (15-30 na miniti). Era na tiko talega na vakadewa vosa. Na veivosaki rogoci ena katonu ka qai volai vakamalua.

Talevoni- E rawa ni oni soli tukutuku ga yani ena talevoni. E vinaka mo ni qiri yani e liu me vakadeitaki e dua na gauna.

Na ivola- E rawa ni oni soli tukutuku ena ivola, fax, email, ka me vakau ki na katonimeli ogo:

Fiji Law Reform Commission
Domestic Violence Reference

PO Box 2194 Government Buildings, Suva, Fiji Rugby
Fax to: (679) 3303646
Email to: DVREF@lawreform.gov.fj

VV1: Tuvaki ni Lawa kei na cava me Vukici

Ena itukutuku ni Matabose Vakalawa Vukici, *Itukutuku ni Lawa ni Vuvale 1999: Me Dua na Veisau ki na Vuvale* sa dusia e dua na gagadre dina me buli eso na lawa me qaravi vinaka kina na veivala vakavuvale. Sa vakauqeti Viti na Matabose kei Vuravura (UN) me vakavinakataka na qaravi ni Veivala Vakavuvale.

Na ulutaga oqo sa vakaraitaka na gu nei Viti me qarava vinaka na veiulutaga ka volai e ra:

- Vakatorocakitaki na bula veimaliwai
- Na vinaka ni bula vakavuvale
- Na vinaka ni nodra bula na gone
- Nodra dodonu na marama
- Me okati vakatautauvata na tagane kei na yalewa
- Galala ni tamata yadua, me okati vakatautauvata na tamata kece e ruku ni lawa, kei na dodonu ni taqomaki ni bula ni tamata.

Eso tale na ulutaga ka okati tiko ena veisau oqo sa volai tiko e ra:

- Yalomatuataki na bula veimaliwai
- Vuli kei na veisau ni vakasama
- Veivukei ena bula veimaliwai
- Vinaka na veiwekani
- Veiliutaki
- Cakacaka vata
- Vuku kei na yalomatua
- Rawarawa na veivakadodonutaki
- Vinaka na veivakadodonutaki

Veva ni Veivosaki 1 Tukutuku Kumuni baleta na Veivala Vakavuvale- Tuvaki ni Lawa ena gauna oqo kei na cava me Vukici, e tiko kina e levu na ivakamacala baleta na veivala vakavuvale e Viti. E vakatautauvatataka tiko na veivala vakavuvale kei na veivala

tale eso, e raica tale ga na yavu ni veivala vakavuvale kei na isau levu ni veivala vakavuvale.

Na iwiliwili e vakaraitaka ni sa levu na veivala vakavuvale ia e sega ni taucoko na iwiliwili oqo baleta ni levu sara na leqa vata ga oqo e sega ni ripotetaki. E kaya tale ga na iwiliwili ni levu ga na marama e vakaleqai, e dina tale ga ni levu sara na tamata era raica na leqa oqo. E vakaleqai vakalevu na nodra bula na gone ke vagolei vei ira se ra raica tiko na veivala. E levu na lewenivanua e se bera ni vakadinadinataka na nodra leqa na gone ni ra sotava na veivala. E vakadinadinataki tale ga ni veivala vakavuvale e vakavuna eso na veivakamatei. E wili eke o ira na tamata bula kei na gone era mate. E tiko tale ga na ivakadinadina ni veivala vakavuvale e vakavuna na kukuna.

E sa vakadinadinataki ena veivosaki oqo ni lawa e rawa ni walia na veivala vakavuvale, ia levu tale na ka e dodonu me vakayacori. E kerei tiko yani ena veva oqo meda cau mai ki na veilutaga ka volai e ra.

Na cava na ‘Veivala Vakavuvale’?

Ke da via walia vinaka na Veivala Vakavuvale ia meda kila vinaka na kena ibalebale.

- *A cava oni nanuma baleta na ivakamacala oqo?*
 - *Na veivala vakavuvale e yaco kina na veitaratara , vakacacani na iyau, nona vakarerei se vakasewasewani e dua na tamata mai rua e dua e rau vuvale vata tiko se dua na gauna sa oti.*
- *O cei vei ira qo me okati ena veivala vakavuvale?*
 - *Veivala kei na itau voleka*
 - *Veivala kei na dua na wekana e vale*
 - *Veivala ka vakaleqai kina e dua na gone e vale*
 - *Veivala kei na itau tagane se itau yalewa*
 - *Veivala kei na dua e cakacaka vata se dua ga na veikilai vakavuvale*

Na Vakasama cava me Vakayagataki?

Na vakasama e yavutaki kina na itukutuku vakalawa baleta na Veivala Vakavuvale me matata. Na vakasama tale ga oqo e dodonu me vakayagataki ena iwali cava ga e gadrevi me wali kina na Veivala Vakavuvale.

- *Na cava o nanuma baleta na veivakasama oqo?*
 - *Sa dodonu ni tamata yadua me galala mai na veivala vakavuvale*
 - *E sega ni dodonu na veivala kece ga vakavuvale*

- *Na veivala vakavuvale ka basuki kina na lawa levu me togotaki ga ena lawa levu.*
- *Me vakaliuci na taqomaki kei na qaravi vinaka ni nodra bula na vakaleqai ena veivala vakavuvale*
- *Me ra tuberi na vakavuna na veivala vakavuvale me ra biuta*
- *E noda itavi na tamata yadua, vuvale, itikotiko, isoqosoqo kei na matanitu me da tarova na veivala vakavuvale.*

E gadrevi na Veivakadeitaki ni Matanitu?

Oqo e dua na ituvatuva ka gadrevi me na walia e levu na leqa. Na ituvatuva oqo me na vakavinakataka na nona veiqaravi ka me na qai kacivaki wasoma na tubu ni veiqaravi. E gadreva o Viti e dua na veivakadeitaki vaka oqo me walia na veivala vakavuvale?

Na sala cava eda muria ki na dua vata ga na Mua?

O ira kece qo e bibi me ra cakacaka vata me wali kina na veivala vakavuvale:

- Matavuvale kei na nodra veikilai
- Veitokoni ni turaga
- Veitokoni ni marama
- Veimatalotu kei na veimatavakabauta
- Koronivuli
- Tabacakacaka ni bula
- Tabacakacaka ni bula raraba
- Nodra tokoni na vakaleqai kei na veivakasalataki
- Leqa tubu koso kei na veivakavaletaki
- Lavo ni malumalumu kei na veivuke ni matanitu

E rawa ni vakavinakataka na nodra veiqaravi na isoqosoqo qo me ra vukei kina na vakaleqai ena veivala vakavuvale- me ra vukei talega na dredre ni biuta na ka oqo?

Eso na iwase era gadreva na veivakaugeti?

- **Ni gadrevi me tarovi na veivala vakavuvale, e dodonu mera qarauni na veika oqo:**

Na qaravi ni duidui matatamata

- **Me ra vakaitavi vakalevu na iwasewase lalai ni veimatatamata**
- **Eso na mataqali veivala vakavuvale e laurai vei ira ga e vica na mataqali tamata**

Na lewenivanua e taudaku ni korolelevu kei na vanua veiyawaki

- **Na veivuke cava e rawa ni soli vei ira ga e vica na vakaleqai ena veivala vakavuvale**
- **Na veivuke cava e rawa ni soli vei ira e dredre me ra biuta na leqa oqo**
- **Ena buli eso na lawa vou me ra maroroi vinaka kina na vakaleqai ena veivala vakavuvale?**

O ira na itubutubu ni gone yabaki lailai

- **Me ra okati tani na itubutubu yabaki lailai ena veivala vakavuvale**
- **E levu cake na nodra vakaleqai na tina yabaki lalai ena leqa oqo?**
- **E rawa ni ra veivuke na matavuvale kei na nodra veikilai se cava tale e rawa ni caka?**

O ira sa sega ni cakacaka rawa eso na tiki ni yagodra

- **O ira na vakaleqai vaka oqo me ra okati tani ga ena valuti ni veivala vakavuvale**
- **Na ituvatuva ni veiqaravi cava me taurivaki**
- **Na cava e rawa ni caka baleta na ituvatuva oqo**

Na Veva ni Veivosaki e dusia e tolu na mataqali veivala vakavuvale. Na Veivala ena vuvale vakasotia, vuvale vakaovisa kei na vuvale vakadaukelikeli.

- **E tiko eso na iwase ni lewenivanua era gadreva me ra qaravi ena duatani ga na iwasewase ni veiqaravi?**

O cei e qarava na nodra cakacdauveiqaravi?

- **O cei e vakaduavatataka na veiqaravi e loma ni yasana se koro?**
- **Na sala cava e rawa ni vakavinakataki kina na veiqaravi oqo?**

Na veiqaravi vakalawa

- **E dodonu li me vakarabailevutaki na lawa e kovuta na nodra vukei na vakaleqai ena veivala vakavuvale**
 - **na loya me qaravi ira ena veilewai,**
 - **veivuke ni mataveilewai,**

- vakarawarawataki na lako kina veilewai,
- nodra maroroi ena vanua ni veilewai,
- nodra tuberi na turaganilewa kei na vunivola ni veilewai.

Ulutaga Raraba: Vuli, vakadidike, wiliwili.

Na vuli kei na veituberi baleta na veivala vakavuvale me qaravi o ira oqo:

- Matavuvale kei na nodra veikilai
- Na vakaleqai ena veivala vakavuvale
- O ira era sega ni biuta rawa na ivalavala kaukauwa
- Na iliuliu ni veitikotiko
- Na ovisa kei ira era cakacaka ena tabana ni lawa
- Vuniwai/ nasi kei na tabacakacaka ni bula
- Qasenivuli
- Na veimatalotu kei na kedra iliuliu
- Na iliuliu kecega ni mataisoqosoqo

- *Na mataqali tukutuku cava e gadrevi?*
- *Na sala cava ena vakumuni kina?*
- *O cei me na vakumuna?*

Vakadidike kei na wiliwili

Na vakadidike baleta na rabalevu kei na titobu ni veivala vakavuvale e se lailai sara. E dodonu me qaravi vinaka sara na veiulutaga oqo:

- **Na cava me qaravi e liu ena vakadidike oqo?**
- **Na ituvatuva cava me muri me vinaka cake kina na sala ni vakumuni wiliwili?**

VV2: Vakarau ni Vakadodonutaki na basu lawa

Na I karua ni Veva ni Veivosaki (VV2)- Tukutuku Vakalawa e kumuni baleta na Veivala Vakavuvale- Na ivakarau ni vakadodonutaki na basu lawa e dusia tiko na yavu vakavanua ka dau vakamaraqeti kei na vakabauta makawa. Na vukici ni lawa me vakadodonutaki tale ga kina na vakabauta makawa.

Na lawa vou baleta na veivala vakavuvale sa na vakabibitaka ga na nodra maroroi ka taqomaki vinaka na vakaleqai ena leqa oqo. Me ra totogitaki ena lawa levu ke vaka era sa basuka ia me ra na qai vakatorocakitaki.

Na nodra itukutuku na ovisa baleta na leqa oqo e vakaraitaka ni cala levu duadua o ya na veimoku ka vakavuna na mavoa kei na veimoku ka nakiti kina na veivakamavoataki.

Na veivala vakavuvale e rawa talega ni yaco kina na laba, vakasaurarataki na veiyacovi. Na veivala vakavuvale e dau tini tale ga ena vakacacani na iyau kei na vakamakama.

2.1 Na basu lawa

Vakamacala ni Veivala Vakavuvale ena Lawa Levu

Na lawa levu e sega ni vakamacalataka na Veivala Vakavuvale ia na basu lawa ena Veivala Vakavuvale e togotitaki ena Lawa Levu. Ke vaka a cavuti na Veivala Vakavuvale ena Lawa Levu, ke sa rawa ni togotitaki ena basu lawa na mavoa a vu mai na Veivala Vakavuvale. Me volai e dua na kena ivakamacala ka na qai vauca tale ga vakalawa na kaukauwa ni ovisa, belemauti kei na vakatau itogitogi.

- *Me volai se kua na ivakamacala ni Veivala Vakavuvale?*

Na lawa vakaturi e baleta na basuki ni togoti ni Veivala Vakavuvale kei na lewa me tarovi na macala ni veilewai.

Na lewa oqo e vakadeuci vakamatailalai ena ikatolu ni Veva ni Veivosaki (VV3). Sa vakadeitaki me buli e dua na lawa me rawa kina mataveilewai me tarova tu vakawawa na veilewai ni Veivala Vakavuvale. Na balavu ni gauna e rokovi tiko kina na lewa oqo ena sega tiko ni tau na itogitogi, ia ni sa basuki ga na lewa, sa vauci ena lawa levu.

- *Sa dodonu li me buli e dua na lawa vou me baleta na basuki ni lewa me tarovi tu kina na macala ni Veivala Vakavuvale?*

Na lawa matata ni Veivala Vakavuvale

Na veivala vakavuvale e rawa ni togotitaki ena lawa levu. Ke vaka sa okati tiko na veivala vakavuvale me dua na cala ka sa tiko tale ga na kena itogitogi, ena vakayagataki vakaevei ke vaka e yaco kina na laba, curu vakaveitalia kei na ivalavala kaukauwa.

- *Sa dodonu li me okati na veivala vakavuvale me dua cala ena lawa levu ka tiki vata kei na itogitogi?*

Na cala ni veivakarerei

Na lawa levu e sega ni okati kina na veivakarerei, me muria e dua na tamata, vakaraica tiko na nona vale e dua na tamata se dua na vanua ni cakacaka, sikova wasoma e dua na

tamata kei na veivakacudrui. E dredre me kilai na inaki dina ni veivakarerei baleta na nakinaki e lomanitamata e tiki ni basu lawa.

- *Ena lawa vou ni veivakarerei, sa rauta li meda kaya ni nona imoimoi na tamata beitaki e rawa ni kauta mai na rere vei koya e vakacalai.*

Na lewenivanua e vakamau e vakasaurarataki ena Veivala Vakavuvale

Na lawa ena gauna oqo, ke vaka e dua na lewenivanua e beitaki koya o nona isa ni sa basuka na lawa levu ka vu mai na veivala vakavuvale, ena vakatau vua ka vakaleqai me soli vakadinadina se kua, ia o kena isa e sega ni rawa ni soli vakadinadina baleta na veitalanoa vakavuvale. O koya e vakaleqai e rawa ni kua ni soli vakadinadina baleta ni vakasaurarataki koya o kena isa.

- *Me veisau na lawa me rawa kina vua na tamata vakamau me soli tukutuku:*
 - *ena veilewai kece ni basu lawa?*
 - *ena so tale na kisi ni basu lawa me vaka na nona ivalavala kaukauwa e dua vua na kena isa?*
 - *ena kisi kece ga ni basu lawa ka vakavo ga e dua na kisi sa vakataulewa kina na mataveilewai me kua ni okati?*

Nodra vakararawataki na marama ni ra vakasewasewani kei na nodra taqomaki ira

E levu na marama dau vakararawataki era dau vakamatei ira na veivakararawataki ena gauna mai ki muri. Era dau veivakamatei na marama ni moce tu se malumalumu tu na bula nei koya e veivakararawataki. Na nodra dau sausaumi lesu na marama dau vakararawataki sa dusia vei keda e dua na rai vou.

Veivakacudrui: Ena lawa levu sa volai tu kina ke vaka e dua na tamata sa vakamatea e dua tale, sa okati me laba. Ke yaco na veivakamatei ena dela ni yalokatakata ena veivakacudrui, sa na okati me veivakamatei ena vakacalaka.

O Niusiladi kei Niusaucawelesi rau sa veisautaka na lawa ni veivakacudrui me kua ni yalani ga ena veivakamatei ena cudru katakata. Sa na vakaevei e dua na tamata ka dei tu ga na nona bula qai veivakamatei ni sota koya ga na cudru katakata.

- *Sa dodonu beka meda veisautaka na lawa ni veivakacudrui ena lawa levu me vakataki Niusiladi kei Niusacawelesi?*

Veivakacudrui kei na tataqomaki: Ena nodra kisi na marama dau vakararawataki ni ra vakamatei ira na dauveivakararawataki, e gadrevi na ivakadinadina vinaka me vakaraitaka na bibi ni mavoa. Ena kisi ni tataqomaki, e gadrevi me vakaraitaka na ivakadinadina ni sa rui rerevaki na nona ivalavala na tamata vakaleqai, ka sa veiraurau na veivakarerei kei na tataqomaki.

- *Ena kacivi na ivakadinadina vinaka ena gauna e gadrevi kina?*
- *Ke vaka e sega, na cava e rawa ni caka me soli kina na ivakadinadina?*

Veisau ki na s.163- Na cala ni veivala vakavuvale e rawa ni bokoci ena veisorosorovi

Ena lawa levu kei Viti, na veisorosorovi e vakatau mai na totoni e rawa ni vakatauci. Me vakadinadinataka na mataveilewai ni sa vakayacori oti na veisorosorovi ka sa ciqoma na tamata vakaleqai. Ena ciqomi wale ga na kere veivosoti kevaka e sa walia na nona leqa na tamata vakaleqai.

Na mana ni veisorosorovi e yaga vakalevu ena wase 163 ni lawa levu, curu bai vakaveitalia, valalvala kaukauwa, valavala kaukauwa ka veivakamavoataki se vakacacani na yau, na cala ka rawa ni bokoci ena veisorosorovi. Na kisi e okati kina na tamata yadua ka sega soti ni rerevaki na kena irairai, e rawa ni vakatura na Turaganilewa me caka na veisorovi. Me okati tale ga ena lewa oqo na saumi lesu ni ka e vakacacani, ka vakatau lewa na mataveilewai me tu vakawawa na kisi se me bokoci.

- *Na gagadre cava eda via rawata me yavutaki kina na buli lawa baleta na veivala vakavuvale? Eso na gagadre sa volai koto era- tatarovi, veivakacokotaki, totogitaki na daubasulawa, veisorosorovi na yasana ruarua.*
- *Me vukici na wase 163 me lutu na veivala vakavuvale, se me vakamatatataki ni ke vaka sa caka na veisorosorovi, o koya na tamata beitaki sa na ciqoma ga ni a cala ena lawa oqo, ka sa tiko tale ga e dua na balebale me na qai vakavinakataka na itovo.*
- *Me matata vinaka tiko ni sega ni nona itavu na mataveilewai me qarava na veisorosorovi o ya me vakauqeti na nodratou bula vata tale e dua na matavuvale.*
- *Me volai na idusidusi me vukea na mataveilewai ena nona vakayagataka na wase 163 ni lawa ni veivala vakavuvale?*

2.2 Na itotogi

Sa rui mamada na itotogi ni veivala vakavuvale?

Ena loma ni 5 na yabaki mai na 1993-1997 e vakaraitaka mai na wiliwili kumuni ni 44.9% ni basu lawa ka vu mai na veivala vakavuvale a wali ena veisorosorovi. E 83% ni kisi oqo a sega ni totogi takiia na vo ni 17% era curu ki valeniveivesu kei na totogi ilavo, eso era sogo vakawawa tu ga me ra vakatarogi

- *E mamada dina na kedra itotogi na basu lawa ka vu mai na veivala vakavuvale?*
- *Na vakasama cava me vakayagataki me qai tau kina na kedra itotogi era basu lawa ka ru mai na veivala vakavuvale? E rawa ni vakayagataki na vakasama oqo:*
 - *Me tautauvata ga kei na na basu lawa ena lawa levu?*
 - *Me vakalailataki na totogi?*
 - *Me vakabibitaki sara na totogi baleta ni yavutaki ena veivala vakavuvale?*

Na i dusidusi ni vakatau itotogi ena kisi ni veivala vakavuvale

- *E rawa ki na idusidusi e soli me vakaugeta na mataveilewai me dau dikeva vinaka na basu lawa ka vu mai na veivala vakavuvale; na levu ni ka e vakacacani, na mavoa se cava e vakayalia na tamata vakaleqai, e dua na gone e raica na cala, na bula dredre e kauta mai na cala, na veisau ni nona itikotiko o koya e vakaleqai, sa kere veivuke na tamata beitaki me sa tarovi na veivala?*
- *E rawa li me volai ena lawa levu na veika oqo ka me vakayagataka na mataveilewai ena gauna e vakatau itotogi kina?*
- *E dua na itotogi lavo yalataki e tau vei ira na basu lawa ka vu mai na veivala vakavuvale? Me lavaki e dua na iyalayala ni totogi e cake vei koya e basu lawa ka vu mai a veivala vakavuvale, kei na yalayala e ra ki na so na kisi yadudua.*

Na ikuri ni vakatau totogi baleta na kisi ni veivala vakavuvale

Na ikuri ni vakasama me vakatauci kina na itotogi ni cala ka vu mai na veivala vakavuvale e tautauvata ga kei na kena vakayacori na cala o ya ka duidui na ka e vakavuna.

- *Vakaeveri ke vaka e so tale na mataqali totogi e gadrevi ena kisi ni veivala vakavuvale?*
- *E rawa beka ki na mataveilewai me vakauti ira na basu lawa ena veivala vakavuvale me laki vakasalataki, vuli se qaravi vakavuniwai? Ke vaka sa vaka io, na cava e caka me ra qaravi kina?*
- *Ena rawa li ki na mataveilewai me vakauta e dua ka dau cala ena veivala vakavuvale me ra laki bose vata kei ira na vakaleqai? Na sala cava mera na maroroi ka taqomaki kina?*

Me vakabibitaki na nodra saumi na vakaleqai ena veivala vakavuvale

Na mataveilewai e rawa ni tauca na lewa me saumi na ka kece e vakayalia na tamata vakaleqai.

- *E vakatauci na lewa me ra saumi na vakaleqai ena basu lawa ka vu mai na veivala vakavuvale? E yavutaki vakaevei na levu ni lavo me saumi o koya e basu lawa?*
- *Na cava na kena duidui ke vaka e buli na lewa ka vakabibitaki na lewa ni mataveilewai me saumi na tamata e vakaleqai ena lawa ogo?*
- *Eso na matanitu sa wasei tu ga na ilavo me ra saumi kina leqa vaka ogo, ia o Viti e sega ni vaka kina. Ke vaka e tiko e Viti na veiqaravi vaka ogo, era na kerekere beka kina na vakaleqai? Ena yaga vei Viti?*

2.3 Na Ovisa

E rawa li ni vakavinakataki ka vakalawataki na rai vakaovisa ogo, “Me kua ni dua na ka e lutu”?

Na rai ni tabacakacaka ni ovisa, “Me kua ni dua na ka e lutu”, e vakauqeti ira na ovisa me vaqarai na vakaidinadina ka caka sara na veibeitaki.

- *Era vakayagataka kece tiko na ovisa na rai ogo se so na kena I wase era butuka sobu?*
- *E dina sa tiko na rai vakaovisa ogo “Me kua ni dua na ka e lutu”, me da taroga mada ga, se ra tarovi ira tiko na vakaleqai ena veivala vakavuvale me tabaki samani, se sa tovolei tiko me veiyaloni na yasana ruarua.*
- *E vinaka beka me volai vakamatata ka rabailevu na rai vakaovisa ogo “Me kua ni dua na ka e lutu?”*
- *E vinaka beka me volai ena nodra ituvatuva ni cakacaka na ovisa (Routine Orders), me na yadrava na ovisa na leqa ni veivala vakavuvale?*
- *E vinaka beka me volai vakamatata tiko ga na ituvatuva ni veiqaravi ena loma ni lawa?*
- *Me volai vakamatata na ka e gadrevi ena loma ni lawa e kovuta na cakacaka vakaovisa- Police Act Regulation?*
- *Sa gadrevi na Komisina ni Ovisa me solia na ituvatuva ni cakacaka e matata*
- *Na lewa baleta na veivala vakavuvale me tabaki ena ivola ni cakacaka vakamatani (gazette).*

Me vakavinakataki na veivaqagai vakaovisa ena kisi ni veivala vakavuvale

- *E vinaka beka me vakarabalevutaki na rai vakaovisa- “Me kua ni dua na ka e lutu” ka me volai kina na cava e dodonu me ra cakava na ovisa ena vanua era sotava kina na veivala vakavuvale*
- *Na cava me ra cakava ke vaka era sotava e kea eso na leqa?*

Me vakalevutaki na kaukauwa vakalawa ni nodra veivesu na ovisa?

- *E rawa beka ni ra veivesu na ovisa ke vaka e sega na waradi ena gauna era sotava kina na ivalavala kaukauwa ena veivala vakavuvale?*
- *E rawa ni vakawasoma na nodra veivesu na ovisa ena kisi ni veivala vakavuvale?*
- *Ena gauna ni veivala vakavuvale, e rawa ni vakayagataki na rai vakaovisa- me kua ni lutu e dua na ka:*
 - *Na gauna me rawa kina na veivesu?*
 - *Vakarota na ovisa me veivesu ena vanua taucoko e sotava kina na veivala vakavuvale?*
 - *Vakarota na ovisa me veivesu ke vaka e se ririkotaki tiko ga na bula nei koya e vakaleqai baleta ni se sega ni vakatikitikitaki rawa o koya e dauveimoku?*

Me vakalevutaki na kaukauwa ni curu-vale?

- *Me levu cake na kaukauwa e soli vei ira na ovisa me ra curuma e dua na vale e vakayacori tiko kina e dua na ivalavala kaukauwa?*

Me vakavinakataki na ivakarau ni nodra veibeitaki na ovisa?

- *Me vinaka na veibeitaki ni ovisa ena kisi kece ni veivala vakavuvale?*
- *Me veilewaitaki na cala kece me ikuri ni cala laurai levu, na ivalavala kaukauwa, ivalavala kaukauwa ka vakavuna na mavoa?*
- *E tiko eso na dredre ena veibeitaki ni kisi veivala vakavuvale?*

Me wili tale ga na belemauti ena kisi ni veivala vakavuvale?

- *Na lawa ni belemauti ena gauna oqo e sega ni okati tiko kina na veivala vakavuvale*
- *E rawa me okati ena lawa ni belemauti na veivala vakavuvale? Ke vaka kina, me volai ena lawa ni belemauti na veika oqo:*
- *me kua ni soli vakarawarawa na belemauti?*
- *Ni na taqomaki na tamata vakaleqai ke wawa veilewai e tuba?*
- *me soli ga na belemauti ke vaka e vakadinadinataka na ovisa ni na sega ni vakaleqai na tamata laumoku mai vua na dauveimoku. Ke raica ga na ovisa ni*

vakavuleqa na belemauti, me vesu tale vakatotolo o dauveimoku ena loma ni 24 na aua?

- *Na tarovi ni belemauti kei na taqomaki ni tamata laumoku me raica na mataveilewai ena gauna e vakasamataki kina na belemauti?*
- *Ena gauna ni belemauti, me vakadonuya na tamata laumoku na vanua e rau duitikotiko kina koya e veimoku?*
- *Na lawa e vauca ena gauna ni belemauti me kua ni veimoku, veivakarerei kei na veivakatogani?*
- *Kevaka e soli se tarovi na belemauti, me vakamacalataki vua na tamata laumoku na lawa e vauca na belemauti?*

2.4 Veibeitaki

Na yavu ni veibeitaki ena kisi ni veivala vakavuvale

Na veibeitaki ena kisi basu lawa ena veivala vakavuvale e dau dredre baleta o koya e laumoku se vakaleqai, e dauvakarerei sa vakaukauwataki mai vua e veimoku se basu lawa, se o ira na wekana me kua ni tukutuku vei ira na ovisa. E leqataka tale okoya e laumoku se vakaleqai de coko ena lawa o koya e veimoku se basu lawa ka qai curu ki valeniveivesu, sa sega e dua qarava na vuvale

- *Ena kisi ni veivala vakavuvale, na kaukauwa cava e tiko ena wase 163 ni lawa levu ka tukuni tiko kina na cala e rawa ni bokoci ena veisorosorovi kei na nona sega ni rawa ni vakasaurarataki e dua na tamata vakamau ka vakaleqai, enavakatulewa ni mataveilewai?*
- *Na cava soti e vakadredretaka na veibeitaki, veivaqai, belemauti, veitaratara kei na tamata vakaleqai, kena rogoci na kisi ni veibeitaki, kena rogoci na veika tale eso baleta na itotogi?*
- *Na veituberi cava sa soli vei ira na dauveibeitaki ena kisi ni veivala vakavuvale?*
- *E gadrevi me duatani ga na ivakarau ni veibeitaki ena kisi ni veivala vakavuvale?*
- *E gadrevi me dua na yavu vakalawa e vauca na veibeitaki ena kisi ni veivala vakavuvale?*
- *Kevaka kina, me yavu vakalawa viribaiti vakaukauwa se yavu malumu ga. Na yavu viribaiti vakaukauwa e dusia na veilewai sa na vakayacori ga veitalia ke sega ni vakadonuya na tamata vakaleqai. Na yavu malumu ena vakarogoci kina na nona nanuma na tamata vakaleqai.*

Nodra soli vakadinadina na kila vinaka na leqa ni veivala vakavuvale

- *Na cava na wasoma ni nodra soli vakadinadina maucokona na dauveibeitaki ena kisi ni veivala vakavuvale?*
- *Na gauna cavame cakava kina vaka ogo na dauveibeitaki?*
- *Na cava e rawa ni caka me walia na dredre ni cakacaka me vaka na isau ni cakacaka kei na nodra kune vakarawarawa na ivakadinadina maqosa?*

2.5 *O ira na vakaleqai ena basu lawa*

Na Nodra qaravi vinaka ena basu lawa kei na veivala vakavuvale

Na nodra vakatulewa vinaka na tabana ni veilewai kei na nodra qaravi vinaka na vakaleqai ena veivala vakavuvale e suitu tiko ni vakadidike oqo. E sega ni tiko ena lawa levu e Viti e dua na ituvatuva me qarava na nodra dodonu na vakaleqai ena basu lawa.

Na lawa ni nodra dodonu na tamata vakaleqai mai Niusiladi ena 2002(VRA), e ivakaraitaki ni lawa ka tukuni tiko oqo; me kila tiko na tamata vakaleqai na cava sa yaco tiko, na leqa cava e sota kaya tiko kei na nona kudru.

- *Me bulia o Viti e dua na lawa me taqomaka na nodra dodonu na vakaleqai ka tautauvata kei na nodra mai Niusiladi?*
- *Me da vola ga e dua na idusidusi me taqomaki kina na nodra dodonu na tamata vakaleqai?*

DP 3: NA BULA NI DODONU NI LEWE NI VANUA YADUA KEI NA KENA VEIGACAGACA

Na lawa ka qarava na dodonu ni lewe ni vanua ena tiko yavavala ni matavuvale e rau duidui mai na lawa ka virikotori me ra koko kina na dau basu lawa me vaka na butako se laba.

E dina ena dua na yasana na lawa e vauci ira na dau basu lawa e sa tu me na tau kina na I totogi e rau na veiraurau kei na sala e vakayacori, na lawa ka qarava na taqomaki ni lewe ni matavuvale ena i valavala kaukauwa eso e buli se vakaturi me rawa ni vakayagataki me i tatarovi se i taqotaqomaki vei ira ka rawa ni vakamavoataki. Na lawa talega oqo e rawa ni vauca na veika me vaka na tiko yavavala vakamatavuvale ka na bau talega kina na kena lewai se ko cei me soli vua na dodonu ni nodra maroroi na gone, na dodonu ni nodra sikovi ena veigauna eso vata kei na i lavo me soli ena veigauna.

Na veitiki ni lawa ka qarava na dodonu ni lewe ni vanua e sega ni sosomitaka na lawa ka virikotori me ra koko kina na dau basu lawa, ka vakatalega kina na wasei vakamatata ni kedrau duidui na lawa e rua oqori.

Na pepa ni veivosaki e tolu (DP 3) e tovolea me dikeva lesu tale na I tutu ni lawa ena gauna oqo me baleta na nodra taqomaki na vakamavoataki ena gauna ni tiko yavavala ni matavuvale vata kei na ka sa na rawa me da vakanuinui kina ena lawa levu ni bula vakamatavuvale 2003.

Na pepa oqo e tovolea me vakasamataka e so na lawa vou me veivuke ena kena vakalailaitaki na tiko yavavala ena matavuvale ka me okati talega kina eso na lewa vou me vakacurumi ena lawa ni matavuvale se Family Law Act.

Na leqa e so e tu ena lawa ni gauna oqo me baleti ira na vakamavoataki ena vala vakavuvale

Na pepa ni veivosaki oqo e dusia tiko ni tuvaki ni lawa ena gauna oqo e tukuna tiko ni sa dodonu ga me vakasaqara o o koya e moku na vanua me taqaomaki kina, ka sa rui

verevereya na gacagaca ni lawa ka vauca, o ira na tiko veidauci ka sega ni vagone e sa qai ca laivi sara, na ka e rawa ni ra sotava, a sa rui dau taura e dua na gauna balavu me soli mai na i vakaro mai na mataveilewai ena ka mai vakayacori. Na kena vakaukauwataki na i vakaro mai na mataveilewai e vakatau sara ga vua o koya a moku ka sega ni dua na sala vakalawa ke dua e sega ni muria na i vakaro ni mata veilewai.

E vuqa sara na veimatanitu e tu na kedra veilawa ka taqomaka na lewe ni vanua e totolo, sega ni sau levu ka sai tataqomaki vinaka talega vei ira ka vakamavoataki ena dua na vala vakavuvale. Ena ruku ni veilawa oqo e sa tuvalaki tu kina na veika e rawa ni vakayacora kei na veika e vakatabui me vakayacora e dua e sa beitaki tiko. Ni basuki na lewa oqo ena rawa ni veilewaitaki na tamata beitaki ena lawa ni vanua mai vei ira na ovisa ka na veilewaitaki talega me vaka ga na veicala tale e so.

3.1 **Na Lawa Vou – kena i tuvaki, na ka e baleta na nona i tavi**

Na Lawa Vou – Me dua ga vakataki koya se me veiveisau na lawa ena gauna oqo?

Na i naki taumada ni dua na lawa buli vou sa i koya me rawa ni solia na kaukauwa ki na mata veilewai me rawa ni tiko e so na i tatarovi kevaka e basuki na lawa ia me veilewaitaki o koya e vakayacora. Na lawa vou ena rawa ni tiko talega eso na kena veigacagaca me rawa ni vakaturi eso na lewa totolo

me navuci kina na veika me baleti ira na gone, eso na ka ni veivuke vakailavo, na saumi ni so tale na ka vakailavo kei na veika tale eso.

E dodonu li na na lawa me:-

- *Lawa vou ka tu ga vakaikoya?*
- *Me curu e so na veitikina vou ena lawa ni matavuvale (Family Law Act 2003), na lawa ni mataveilewai kei na lawa ni kedra tau na i totogi eso?*

Na kena Vakamatatataki na i naki eso?

Me dua na i vakamacala lekaleka me na soli me baleta na lawa ka nakiti tiko oqo me ka ni vuli vei ira na lewe ni vanua, me rawa ni ra liaca kina na bibi ni lawa oqo, ka me solia talega e dua na vanua me tekitekivu ni kena davo ka vakadewataki na lawa ka me yaco sara ki na kena navuci ka cakacakataki na lawa vou ena kena i vakatagedegede e nanumi tiko.

1. Sa dodonu li na na lawa vakaturi me tiko kina na kena i naki levu?
2. Sa dodonu li me okati ena i naki taumada na nodra taqomaki ko ira ka rawa ni vakaleqai ena vala vakavuvale?
3. Ko duavata ena vakasama ni na sega soti ni vinaka na veivosovosoti (tekivu tale na tiko veiyaloni ena vuvale) kevaka e kau cake mai na lawa oqo?

Na nodra i tavi na ovisa ena nodra vukei na vakamavoataki ka tukuni talega vei ira na nodra dodonu

Mai Sauca Aferika sa nodra i tavi vakadodonu na ovisa me ra dusia ki vei ira na vakaleqai ena vala vakamatavuvale na nodra dodonu me vaka e sa virikotori tu ena lawa ni tiko yavavala (Domestic Violence Act).

- **Sa dodonu li me dua talega na lawa vaka oqo ena lawa vou?**

Na lewa me solia na I Liuliu ni Ovisa vei ira na Ovisa

Na lawa mai Sauca Aferika e tukuna tiko ni dodonu vua na i Liuliu ni Ovisa me dau tabaka eso na I vakaro me kilai raraba vei ira na ovisa na veika ka tara na tiko yavavala vakavuvale. Na I vakaro kece oqo me dau tabaki ena I vola ka vakatokai na “**Gazette**”. Na ka oqo e caka me rawa ni kilai raraba kina na i vakaro e lavaki.

- Sa dodonu li me virikotori talega na lawa me vakayacora na i Liuliu ni Ovisa na kena dau soli na i vakaro vei ira na ovisa me baleta na veivala vakamatavuvale ka me na rawa talega ni dau tabaki ena qaseti (Gazette) me kilai raraba?

3.2 **O cei e dodonu me taqomaki?**

Na veikilai cava?

Na pepa ni veivosaki e dua (1) e sa tuvana tiko e lima na I tuvatuva ka na rawa beka ni vakatokai me “tiko yavavala vakavuvale”. Oqo e oka kina –

1. Na leqa ena kedrau maliwa e rua e rau veikilai vakavoleka.
 2. Na leqa era vakavuna eso na weak ena vuvale.
 3. Na leqa ka na vakaleqai kina na gone ena vuvale.
 4. Na leqa ena kedrau se nodrau veimaliwai e dua e dua na cauravou kei na gone yalewa.
 5. Na leqa ka rawa ni tubu mai vei ira na dau veiqaravi kei ira tale e so na lewe ni matavuvale.
- E dodonu li me ra vakaraitaki kece na veileqa ka no oqori e cake ena loma ni lawa me na rawa ni soli kina na i vakaro vakalawa me tarova na

basuki ni vakaro?

Na lewe ni matavuvale – o cei era lewena

Oqo me kuria ga na veiwekani eso sa okati rawa tu ena loma ni lawa. Kevaka e sega ni rau okati tiko eke o tagane kei na watina, vakacava o ira oqo era oka talega me ra lewe ni matavuvale?

Na lewe ni matavuvale e oka kina o ira oqo:-

- a) rau na I tubutubu, tukana/buna, tubutubu vakacabecabe;
- b) gone, makubuna, gone susu, vugona tagane se yalewa;
- c) gone, ganena tagane se yalewa vakawati kina, vugona tagane se yalewa;
- d) vugona tagane se yalewa, vugona tamai tagane se tina i yalewa;
- e) vugona tagane se yalewa, tavalena;
- f) veiwekani vakadra ka rawa ni vakatokai me ra lewe ni vuvale.

Ni vakaraici vakavinaka na veiwekani ka tuvani toka e cake, ka kunei talega kina ni o koya a moku e rau tiko vakatevoro tiko kei na dua tale se nona I sa, e san a okati ga me ka e sa yaco ena laurai me vaka ga ni caka tiko ena loma ni vakamau.

“ na i sau – tagane se yalewa” e sa oka kina na tiko veidauci.

Dikeva oqo: ena lawa na tiko veidauci ena okati ga me vaka na tiko vakamau ka na kati koya e veimoku na lawa.

Na veika me na oka me vu ni lewa me kua kina na veivosoti

Na lawa mre buli me okati kina na veika me ra wili kina na nodra vakatabui na tamata veimoku.

Na I vakamacala eso me okati kina na veika e rawa ni yaco ni basuki na lawa me rawa ni vakaukauwataki na nodra vakatabui na tamata veimopku veitalia ga se sa davo e dua na kisi ni nona lewai se sega. Ia, e rawa ni vakalevutaki na kena I tukutukuni me rawa ni kovuta talega na i valavala eso veitalia ga se sala vakalawa se sega.

- E sa okati kece tiko beka ena veiulutaga
ka no oqo e ra na veika kece me tarai?
E tiko eso na ka e dodonu me wili ka tiko
e so me biu laivi?

Na vuna eso ka rawa ni vaqacacotaki kina na lawa me vakatabui kina na veilesuvi.

Na i valavala eso ka koto oqo e ra e sa rawa ni okati me ra yavu vinaka ni kedra vakaukauwataki na lawa ni veilesuvi ena gauna e vakayacori kina mai vua e dua ka vakavu veivala ki vua e dua ka vakamavoataka, ena dua beka na veicacati ka vu main a tiko yavavala me baleta e dua beka na veikilai makawa ka tiko.

- a) vakavuna na mavoa se veivakarerei me yaco na veivakamavoataki;
- b) vakacacana se veivakarerei me yaco na vakacaca kina nona yau e dua;
- c) veivakarerei, vakayacori eso na i valavala tawa kilikili

ni veivakatotogani;

- d) vakayaco i vakarau kaukauwa ka rawa ni vakatubu
vala se cudru ki vua tale e dua;
- e) veivakasaurarataki se veivakarerei vua e dua tale
mai na:-
 - (i) nomu muri koya wavoki;
 - (ii) wavoki voli vakawasoma ena vanua ka dau
lakova vakavuqa o koya ko muria voli;
 - (iii) curuma vakailoa na vale ka nona se tawana tiko
o koya ko muria voli;
 - (iv) vakavuleqa ki na i yaya ka taukena na tamata koya;
 - (v) vakadikeva vakamatua voli na tamata koya;
- (f) vakaalatalataka e dua na tamata me vakayacora na i vakarau eso ka no e
cake vua tale e dua;
- (g) vakayacora eso na I vakarau ka na rawa ni dodonu kina
kina mata veilewai me vakarota na tabu veisiko;
- (h) e dua na tamata ka vakavuna na nona mavo e dua
na gone kevaka e sega ni dua na nona I ulubale vinaka
na tamata koya kevaka e vakatara na gone me raica
se cakava na gone eso na i valavala tawa kilikili vakabibi
ke rau veiwekani na gone kei koya e vakavuna na leqa.

Na nona i yaya e dua e kena i balebale na nona i yaya na tamata vakamavoataki
ka oka kina –

- a) vakayagataka
- b) e rawa ni vakayagataka e dua tale
- c) a tu vua e dua tale me qarauna tiko
- d) a tiko main a nona vale e dua tale na tamata

3.3 **O cei e rawa ni kerekere**

Na mataqali tamata

- E sa rawa ni oka eke na mataqali tamata ka rawa ni kerea na lawa me vakatabuya na veisiko? E so e yali tiko se sa okati talega eke eso e sega ni dodonu me ra kerekere?

Na kerekere me rawa ni vakadredretaki kina na veilesuvi e rawa ni cakava:-

- (a) e dua na qase se uabula me baleti ira na tamata ka gadreva na veitaqomaki;

- *e dua na tamata ka dau qaravi koya tiko;*

- (b) e dua na gone:-

- *mai vua na nona i tubutubu se dauniveisusu;*

- *e dua na qase ka dau vakaitikotiko kina na gone tudei se vagauna;*

- *na gone ke sa yacova na yabaki 16;*

- (c) e dua na qase se dua na gone ka kena i kuri.

- (i) e dua na ovisa – ena vanua ka vakabauta kina na ovisa ni sa vakayacori e dua na i tovo kaukauwa se sa kena i rairai ni na rawa ni vakayacori na i tovo kaukauwa;
 - (ii) na I liuliu ni tabana na Social Welfare se na Welfare Officer ka ra lesi ena tikina e 37 (2) ni lawa baleti ira na lalai;
 - (iii) e dua tale na tamata ka nanuma na mataveilewai ni dodonu me lesi me taqomaka na nona bula o koya e rawa ni vakaleqai
- (2) E na vanua ka sa caka kina e dua na kerekere e na i wasewase (1) me baleta na nona taqomaki e dua ka sa sivia na yabaki 16 ka sa vakadeitaki ni ko koya e biuta na i vola kerekere e dodonu me vakaraitaka kin a mata veilewai ni -
- (a) sa tiko na I vola ni veivakadonui vua na tamata me veiqarauni mai vua me qarauni;
 - (b) na tamata me qarauni e sega ni kila na i lakolako ni kena dau soli na veivakadonui vakaoqo vakabibi ni tara na nona bula e dua;
 - (c) e sega ni dua na vakasama me sega kina ni soli na veivakadonui

E dodonu li vua na ovisa me kerekere?

E so na gacagaca ni veiliutaki e oka tiko ena nodra lawa ni sa dodonu vua na ovisa me ra dau kerea talega na dodonume ra veivuke ena kena nanumi me kua ni soli na galala ni veisorosorovi vakabibi tiko ena nodra taqomaki na vakamavoataki ena vala vakamatavuvale.

Oqo e dau veivuke vakalevu sara vei ira na moku, vakabibi ni na sega ni ra na cakava kecega vakataki ira na kena veicakacaka kece.

- E dodonu li me vakamatatataki ena lawa ni sa i tavi ni ovisa me kerea me soli vua na veivakadonui me tarova kina na veilesuvi me baleta tikoga na nona taqomaki o koya e sa vakamavoataki?
- Ke vaka kuina:
- e dodonu li me yalani na kena dau soli ki na gauna ga ni leqa vakasauri?
- e dodonu li me soli na galala vua na ovisa me kerea talega na veivakadonui ni mata veilewai me valataka na nona taqomaki e dua ka sa rairai lewai ena lawa ni vakatubu ca ena vuvale?
- ni tauri na i tuvatuva ni vanua, sa dodonu li me I tavi ni ovisa me kerea ena veikisi taucoko ka kilakasamitaki kina ni na rawa ni vakaleqai na nona bula e dua?

3.4 Na i Vakaro e rawa ni tau

Na lawa vou e dodonu me dusia na I vakaro ka sa rawa vua na mataveilewai me cakava. Na nodra vakasama eso tale na veitabana vakalawa sa i koya me tuvani vakavinaka na i vakaro eso e rawa ni tauca na mataveilewai, ka me tuvalaki tu vakamatata me rawa ni kilai raraba na utona.

- E vei vei ira na i vakaro oqo ko nanuma ni tiko na dodonu vua na mataveilewai me vakatauca?

Na tamata tarovi me kua:	Na tamata tarovi me:
1. Ni vakamavoataka, vakarereya, vakasaga	1. Muria na I vakaro vou baleti ira na gone (nodra sikovi)
2. Vakacacana se veivakarerei me vakacacana na I yau	2. Biuta na vale
3. tokia laivi na i yau	3. Solia na galala me rawa ni curumi na vale
4. veitaratara kei ira na taqomaki	4. vakatara o koya a vakaleqqi me kauta nona I yau
5. curu	5. vakalesuya na i yau
6. vakaraica	6. biuta kece tu na i yaya ni vale
7. vakamura	7. wasea na taukeni ni vale
8. vakaiyaragi	8. solia na veivuke vakailavo
	9. solia eso na mataqali veivuke tale eso
	10. curuma e dua na porokaramu ni veituberi
	11. vakatara na kena vakayagataki na i yau ni vale caca o koya e taqomaki kei iratou na gone

Na i Vakaro Tudei

Na lawa mai Niu Siladi ena tiko yavavala ni vuvale (NZ Domestic Violence Act 1995) e sa tuvana rawa tu na veika me vakayacori ena veivakaro. Oqo e sa dusia tu na tamata tarovi me kakua ni mokuta, se veivakarerei ni na yaco, se vakayacora tale eso na i vakarau ka na veivakarerei, veivakasosataki se veivakamaduataki vua e maroroi.

Kena i kuri, vakavo ga ke sa tiko e dua na veivakadonui mai vua e taqomaki tiko, e tabu ni dua na veitaratara ena kedrau maliwa.

Na i vakaro oqo e yaco talega ki na i yaragi. Na tamata tarovi e dodonu me solia kece na I yaragi e tiko vua vei ira na ovisa. Sa rawa ni veisautaka na mataveilewai na lwa ni tauri yaragi kevaka e sa vakadinadinataki ni na sega ni dua na leqa vua o koya e taqomaki.

- Sa dodonu li me taurivaki na i vakarau ka tukuni koto e cake ena veigauna e yaco kina e dua na tiko yavavala?

Nodra okati talega na gone kei ira talega na so

- Sa dodonu li na vauci vakalawa ena vanua e sa tauca kina na nona lewa na mataveilewai ni san a kauta talega na nodra bula gone na I vakaro oqo?
- Sa dodonu li me tiko talega na kaukauwa vua na mata veilewai me tosoya na kaukauwa ni vakaro me vauci talega kina e dua e rau sa veikilai tu kei koya e taqomaki?

Veitaqomaki, soli na galala, vakatabui ni lewa eso, na kedra veiveisau

- Ni sa tauci e dau na i vakaro baleta na tiko yavavala.
-
1. E dodonu li me kua ni dua na kaukauwa me tiko vua na mataveilewai me lewa kina eso na ka me vaka na nodra karoni na gone kei na qase, kei na dodonu me rawa na veisiko?
 2. E dodonu li me tiko na kaukauwa me rawa ni buli vakaro me vakarawarawataka na galala ni veisiko, se me veisautaka se vakarubeca tu vakawawa na galala ni veikaroni se veisiko?
 3. Me tiko vua na kaukauwa me rawa ni bulia, veisautaka se vakarubeca tu vakawawa na I vakaro oqo me yacova ni sa dua tale na mataveilewai e vsisautaka na i vakaro oqo?
- E dau yaco vakavica na gadrevi ni (i) na veisolisoli (ii) na veisiko?
 - Ena gauna oqo na sala cava soti e tiko me rawa ni lewai kina vakamatau na veisolisoli kei na veisiko?

Na i Vakaro ni tawani vale

Ena vanua la rau vakaitikotiko kina na veiwatini ka redetaki tu beka, ena gadreva beka na i taukei ni vale me rau vagalala ena vuku ni so beka na vakacaca ka yaco ki na vale ka a yaco ena gauna ni veivala se e sega beka ni solia na rede o koya a vakavu vala. Ena vanua ka volai ga kina na yaca i koya ka vakavu vala ena I vola ni veiyalayalati ni tawani vale, ka sa vakadonuya talega na I taukei ni vale me sa tiko ga o koya ka a moku ena

vale, ka me biuta na vale ka tiko laivi yani ko koya ka veimoku, e dua tale na gacagaca vakalawa e tuna dodonu me solia e dua na i vakaro me sa tokitaki na veivakadonui ni tawa ni vale vua ka a moku.

- Sa dodonu beka me sa veisau na lawa ni tawa ni vale me vakatotomuria na kena mai Niu Siladi?
- E tiko beka eso na mataqali veiyalayalati se so na mataqali bula ka dodonu me vakasamataki vakatitobu?

Na i Vakaro ni soli i lavo vakatotolo

- E dodonu li me buli na lawa me rawa ni solia na kaukauwa vua na mataveilewai me solia kina na i vakaro me solia na tamata ka veimoku e so na i lavo me sotava na nona gagadre o koya ka a moku?
- Kevaka kina, e dodonu li me oka kina na veika ka okati koto oqo e ra se e tiko tale eso na ka me okati vata?
 - a) **sau ni laurai vakavuniwai**
 - b) **sau ni bula wili kina na kakana**
 - c) **sau ni tiko (rede, sau ni dinau, livaliva)**
 - d) **sau ni tokitoki**
 - e) **na veika e gadrevi e vale**
 - f) **eso tale na i colacola vakailavo ka nanuma na mataveilewai ni veiganiti**
- Kevaka me kakua ni vakaiyalayala na kaukauwa me vaka e vakaraitaki tiko ena taro e liu, sa dodonu beka vua na mataveilewai me tauca eso na i vakaro me

rawa kina na veivuke vakailavo vakatotolo, vua e dua ga ka moku se vakaleqai me baleta na kena na tau e dua tale na i vakaro ena loma ni lawa, se me dua tale na lawa me kovuta na vakaleqai se o

ka beka e veimoku e tama ni gone ka taqomaki tale tikoga ena dua na i vakaro ka tabu kina na veisiko?

- E dodonu li me buli e dua na lawa me rawa ni tutaka na leqa vakailavo vakatotolo ka dau yaco me rawa ni sotava na veika me vaka na saumi ni rede, sau ni kakana vakamacawa ka me kakua ni dua na ka me veisautaki me yacova ni sa lewa vakakina na mata veilewai.

Saumi vakailavo

- E dodonu beka me oka ena lawa vou na veika ka na rawa ni solia na kaukauwa vua na mataveilewai me vakarota na kena saumi vakailavo vua ka a moku me blaeta na mavoa e so, mosi kei na osi, yali ni sau, sau ni laurai vakavuniewai, etc?
- E dodonu li me yaco oqo vua e dua ka taqomaki ena i vakaro ka soli me qarauni ira na vakaleqai ena veimoku vakavuvale, se e rawa ni kerekere talega e dua e sotava talega na leqa vakaoqo, se a kerea oti se sega?
- Sa dodonu beka me vakaraitaka na lawa ni sausaumi vakailavo e dodonu me vakamatatataki ena gauna e gadrevi kina na veitaqomaki, se e rawa ena dua ga na gaunia ia me tiko e dua na i yalayala ni gauna me vaka e yabaki 6 me tauri main a gauna e yaco kina na mavoa.

Qarai na vakasala vakavuniwai se vakaroti me cakava na vanua ni vakasala

• **E sa dodonu beka na lawa vakaturi me:-**

- 1) Vakarota na mata veilewai me solia na i vakasala vua na moku kei koya ka veimoku me baleta na veiqaravi eso ka tu me baleti rau ruarua.
- 2) Vakarota na loya ka vakaitavi ena veiqaravi oqo me solia talega na i vakasala eso vua o koya era matataka?
- 3) Vakarota na mataveilewai me solia eso ga na i tukutuku me baleta eso na ka ni vuli kei na veiqaravi ka tiko ena kena i vakatagedegede e cake? Ke vaka kina, ena rawa ni vakatetei vakacava na i vakatagedegede oqo ka vakayacori?
- 4) Solia na kaukauwa vua na mataveilewai me (a) vakatura se (b) vakarota na tamata dau veimoku me vaqara vanua me vakavulici ka moici kina na nona i valavala me rawa ni vukici koya.
- 5) Solia na kaukauwa vua na mataveilewai me (a) vakatura se (b) vakarota na vakamavoataki me tiko ena so na vuli ka me rawa ni moici koya talega.

- 6) Vakaraitaka vakamatata ni sega ni tiko vua na mataveilewai na kaukauwa me vakatura kina vua o koya a moku me lakova talega na vuli ka na lakova o koya e veimoku.
- 7) Solia na kaukauwa vua na mataveilewai me soli vakaro me baleta na i sau ni vuli ni kisi yadua? Me vaka me soli vakaro vua na dau veimoku ena gauna e tiko vinaka kina vakailavo.

3.5 **Na Mataveilewai cava**

Na mataveilewai cava ena tiko vua na kaukauwa?

- O vakadonuya ni dodonu me soli na kaukauwa vua na mataveilewai era kei na mataveilewai e cake me rau vakatau lewa ena veika oqo? E kena i balebale oqo ni na sega ni yalani na nodrau kaukauwa na mataveilewai oqori kina na ka e qarava ga na matavuvale se na veilewai baleti ira na gone.

Na i Vakaro ena so tale na ka kei na veika e nanuma ga na mataveilewai

- E dodonu beka me tiko na kaukauwa vua na mataveilewai me soli vakaro kina ena loma ni lawa ena so tale na ka tani?
- Kevaka kina, e dodonu li me okati talega kina na dodonu ni mataveilewai me tauca e dua na i vakaro ena nona dodonu ga vakaikoya se ena dua na kerekere mai vua e dua na tamata se e dua tale.

3.6 Na i vakaro vakatotototaki kei ira era sa vakayacori tiko

Na kere i vakaro ena talevoni ka okati talega kina na veitarovi

- E dodonu beka me kovuti ena lawa vou me vakatarai kin a ovisa me kerekere ena veikisi vakatotototaki ena talevoni, ka me rawa talega vua na ovisa me tauri dauveimoku tiko me rauta e vica na gauna (4 na auwa) ena i naki oqo?
- E dodonu beka me vauci talega vakalawa me rawa vua e dua e dau veimoku me vakadinadina ena talevoni main a dua na vanua sa kilai oti ena gauna e rawa kina?

Na i vakaro vakatotototaki mai na dua na i to kei na veika eso ka baleta

- Ena vanua ka sa soli kina e dua na i vakaro totolo ni se sega ni kila o koya me na sabaya na kisi (dauveimoku) ena soli na galala vua me na sabaya kevaka e sat au e dua na i vakaro ka na rawa ni sabaya o koya ka gadreva vakakina. E dodonu li me dua tale na siga me rogoci kina na kisi se me qai dua walega na siga tale kevaka e kerea o koya ka dau veimoku?
- Kevaka e sa na sega tale ni dua na tiki ni siga me rogoci kinana kisi e dodonu li me vakamatatataka na lawa ni i vakaro oqo e sa na sega tale ni qai veisau ni oti e dua na gauna (rauta e 3 na vula)?

- Ena i matai ni siga ni veilewai ni rau tiko ruarua o dauveimoku kei laulaumoku, e dodonu li me dua na veivosaki me vakayacora e dua na vakailesilesi ni mataveilewai (ka sega ni turaganilewa, lailai se levu) me laurai se rawa ni dua na duavata me baleta na i vakaro ka sa vakarau vaqaqacotaki. Kevaka kina, e dodonu li me vakamatatataka na lawa ni sega ni dodonu me tiko o koya e laumoku ena gauna e caka kina na bose lekaleka oqo?

Na i Vakaro ena veivakadonui kei na veidinadinati

- E dodonu beka me rawa ni vakatauca na mataveilewai e dua na i vakaro me vakatabuya kina na kena vakayacori na i tovo kaukauwa eso ena nodrau veivakadonui na i to ruarua? Kevaka kina, e dodonu beka me na okati talega eke me dua na tikina ni rawa ni caka e dua na i vakaro e dina ni sega ni dua veirau na i to ruarua e tiko ena veilewai, e dina ga ni sega ni vakadinadinataka o koya a veimoku na nona cala, ka kena I kuri ni sega ni rawa ni dua na i vakaro me caka ena dela ga ni veidinadinati vakavo ga ni sa solia talega o koya e veimoku na nona kerekere?

Na i otioti ni vakaro ka oka kina na kena dede?

- **Sa dodonu beka e dua na i vakaro:**
 - 1. Me kaukauwa tug a me yacova ni sa sereka na mataveilewai? se**

2. Me tu ga me yacova sara na gauna ka sa qai lewa na mataveilewai ka sega na I yalayala ni gauna me mudu kina me okati ena lawa buli?

3. Me tu vakalawa me yacova na i yalayala ka volai ena lawa? Kevaka e gadrevi o koya oqo, na cava na i yalayala ni gauna me taurivaki?

Veiveisau kei na vaskayacori ni vakaro

1. Sa dodonu li me tu e so na I vakarau belata na kena veiveisau se me sa muduki na kaukauwa ni vakaro ena gauna e biuta yani kina na kerekere o koya e taqomaki tiko se tokona yani o koya e taqomaki, me rawa ni dei kina na vakabauta ni sega ni dua na veivakasaurarataki e yaco vua?

2. Ena vanua ka tovolei kina me kerei me veisau sa na biu laivi sara na i vakaro ka tau me baleta na tamata ka vakatabui tiko, e sa dodonu beka me tu eso na i tataqomaki me qarauna ni ra sega ni biu na kerekere oqo ni sega na kedra yavu vinaka, me rawa talega ni yavu me vakasosataki kina o koya e taqaomaki?

Kena vakabalavutaki na i otioti ni vakaro

a) Kevaka sa vakarau cava na i otioti ni lewa se i vakaro (ka veibasai main a kena ka sega ni yalani) sa dodonu beka vua ka taqomaki tiko me kereya me toso tale?

b) Kevaka kina, sa dodonu beka me tosoi na kena dede vakavo ga ke sa vakaraitaka mai o koya e baleti koya ni sa sega na betena? Se sa dodonu vinaka me toso tale kevaka e raica na

mataveilewai ni o koya ka a moku e se tug a vua na rere?

3.7 **Na voroki ni vakaro baleta na tiko yavavala e vale**

Na basuki ni lawa

- Me da kaya mada ni basuki ni lawa baleta na voroki ni lawa ka vakatabuya na veivala vakavuvale e sa dua na sala vou, sa dodonu li me vakamatatataki ni vakarau kaukauwa sa rawa ni vakatokai me sa voroka na lawa ka vakatabuya na tiko yavavala vakamatavuvale veitalia ga se yaco e Viti se sega?

Na cava e dodonu mei cavacava ni totogi?

1. Kevaka sa vakayacori e dua na sala ka koko kina e dua e sa kune ni voroka na lawa ni tiko yavavala vakamatavuvale, na cava e dodonu me i yalayala i cake ni I totogi ena i matai ni cala?
2. Sa dodonu li me toso cake vakalailai na i totogi me tau ena i karua se ena veigauna tale mai muri?
3. Na cava soti e dodonu me i totogi?

E dodonu beka me rawa na veivosovosoti e dina ga ni sa basuki na lawa ka vakatabuya? – Wasewase 163 – Na lawa ni Mataveilewai

- E dodonu beka me vakayagataki na i wasewase e 163 na lawa

ni mataveilewai ka tara na cala (ka rawa kina na veivakaduavatataki) me vakayagataki me coqa na lewa sei vakaro sa no me baleta na kena voroki ni lawa ni tiko yavavala ni vuvale?

Na mataqali totogi eso – vuli, cakacaka raraba?

Sa dodonu beka me tu eso na i totogi mei kuri ni kena sa tu rawa me baleta na kena dau voroki na lawa ni cala ni tiko yavavala se veivala ena vuvale?

Basu Vakaro – Dodonu ni Ovisa?

E dodonu beka me tu na kaukauwa vua na ovisa me rawa kina ni veivesu e dina ga ni na sega ni tiko vua e dua na waradi e dina ga ni na rairai tiko e dua na vuna vinaka ni dua oqo e:-

1. sa voroka oti e dua na sala ka coqa kina na i vakaro ni tabu ni vakayacori me baleta na dau veivala vakamatavuvale?
 2. Ena rawa ni basuka na lawa oqori vakavo ga ke vesu?
- E dodonu beka me tu na kaukauwa vua na ovisa me curuma ka vakaraica na i tikotiko ka tiko ena loma ni tikotiko oqori ena loma ni dua na gauna, ena vanua ka tiko kina na kilakasami vua na ovisa ni –

(a) e dua na tamata ka a qai vakayacora walega e dua na sala ni basuka na lewa ka sa tau oti me baleta na vakatabui ni veitaratara ena tiko yavavala ni vuvale?

(b) e dua ena rawa ni basuka na i vakaro me baleta na kena

vakatabui na tiko yavavala ena matavuvale ka vuni tiko e loma ni vale?

Basu i vakaro – na i tavi ni dauveibitaki

- E dodonu beka na lawa me:
 1. Vakaukauwataka na nona veibitaki ka kakua ni dua na gauna me vakasuka kina na nona kisi ni se bera ni vakadonui?
 2. Vakarota na I liuliu ni Tabana ni Dauveibitaki me solia eso na i tuvatuva ni veibitaki ka tara na kedra veilewaitaki na veicala eso ka vu main a veivala vakavuvale ka okati kina na basuki ni vakaro?

3.8 Na i tuvatuva rawarawa

- E tiko vei iko eso na nanuma ka rawa ni okati ena loma ni lawa ka nanumi tiko oqo ka rawa ni rawarawa, totolo ka sega ni sau levu ka na kune kina na dodonu kei na dina?

Na i sau ni veilewai

- E dodonu beka me saumi e dua na I lavo ena gauna e laki biu kina na kerekere me tiko ena lawa vakaturi oqo?

Na kena rogoci totolo

- Vakacava ke dua na leqa ena rawa ni yaco ena mataveilewai ena veivanua ka ra dui tu kina, vakabibi na kena gadrevi me rogoci vakatotolo e dua na kisi ni veivala vakavuvale kei na i vakaro vakalawa, ena siga ka biu kina na kerekere se ena loma ni 2-4 na siga?

Kena soli na kerekere, vakawawa se sa i otioti ni vakaro?

1. E dodonu beka me oka ena lawa vakaturi me:-
 - a) na vunivola ni mataveilewai me veivosakitaka se
 - b) me nona i tavi na ovisa me solia na pepa kece ka oka kina na i vola kerekere vua o koya ka a vu ni veivala kei na i vakaro ni mataveilewai?

2. E tu beka eso na ka tale e dodonu me laurai vinaka me rawa ni na rawa vakavinaka kina na veika e sa tuvalaki oti tiko? Me vaka na vuli se me levu na i yaya.

Na i lavelave ni vakaro me soli kina ovisa?

Na lawa vakaturi e dodonu me na okati tale tikoga kina ni dodonu vua na mataveilewai me vakauta e yadua na I lavelave ni vakaro mai na mataveilewai ena cala ni tiko yavavala ni vuvale.

- Ena tu beka eso na dredre ni kena vakayacori oqo, ka me ra vakaduria talega na ovisa e dua na yavu ni kumuni tukutuku ka na vakarawarawataka talega na nodra cakacaka na ovisa ka ra veiqaravi tu ena veivanua?

Na i vakaro me tiko na tamata ena rogoci ni kisi/waradi

- E dodonu beka me tiko talega ena lawa buli me soli na kaukauwa vua na mataveilewai me rawa ni vakarota na kena soli na waradi ena dua ga na gauna ka me yara yani kina na tamata dauveimoku ki na mataveilewai?

Nodra vukei vakalawa na moku/kei dauveimoku?

- E dodonu beka me ra vukei vakalawa na koko ena kisi ni veimoku ena vala vakavuvale? Kevaka kina, e sa dodonu tale beka ga me tu eso na i tuvatuva me vakabibitaki kina na nodra qarauni ko ira ena rawa ni ra laumoku tale?
- Baleta ni na rawa ni tu e so ka ra kereya na veivuke ni mataveilewai ka na sega ni dua e matataki ira vakalawa, sa dodonu beka me kovuti talega ena lawa vakaturi ni rawa talega vua e dua e sega ni loya me matataka e dua e vakarau lewai ni sa vakadonuya oti na mataveilewai, ka me tiko talega e so na ka me vakatabui vua ka lewai tiko?
- Na cava soti tale e dodonu me vakayacori me rawa kina vua e dua e sega ni loya me valataka e dua e vaqai? (na I tuvatuva, nodra vakavulici eso me ra vakacakacakataki ena so na tabana ni veiqaravi)?

Na i Vakadinadina?

- Ko duavata kin a veika e cauraki tiko ogo me okati ena lawa vakaturi na i vakaro me vakaukauwataki na kena muri na lewa ni tiko yavavala ena vuvale?

1. Na I vakatagedegede ni vakadinadina e dodonu me tauri me yavu ni veika ka a vakayacori?
2. Na veilawa ka dau taurivaki me I vakadinadina me kakua ni taurivaki ka me tu talega vua na mataveilewai na kaukauwa me vakacuruma na i vakadinadina ka nanuma ni veiganiti?
3. Na i vakadinadina e soli me rawa ni soli ga vakaitalanoa

e gusu se soli ena kena vosa bubuluitaki ka me tiko talega
vua na mataveilewai na kaukauwa me vakarota kina na
veika me vakayacori?

4. E dua vei rau na veiwatini e dodonu me vakasaurarataki me
Vakayacora na ka e dodonu e dina ni rawa vua na mataveilewai me
tauca e dua na i vakaro me vakaukauwataki kina na nona vakatabui o tagane me
vorata na I vakaro ni mataveilewai. E bau dua na nomu nanuma ena tikina oqo?
5. Me tiko talega na kaukauwa vua na mataveilewai me rawa ni liutaka
na nona dodonu e dua e sega ni vakaloya me taroga eso na taro vua ka a moku
(me kua ni tarogi vakadodonu ia me nona i tavi na turaga-in-lewa)?

Me dolavi na rawa ni vakarogo veilewai?

- E dodonu beka na i vola kerekere me baleta na kisi ni veivala vakavuvale
me kerei kina na mataveilewai me dolavi raraba? Kevaka e sega, e dodonu beka
me tu eso na tikina me rawa ni vakatara na i to ruarua me so toka yani na nodra I
tokani me ra veitokani?
- Ko vakadonuya ni sa dodonu ga na kena veilewaitaki na cala ni tiko
yavavala vakavuvale se veimoku me rogoci tikoga ena mata veilewai dola raraba?

Tabaki ena Pepa?

- a) E dodonu beka me tu eso na i yalayala me blaeta na kedra

tabaki ena pepa na veika me baleta na veivala se tiko
yavavala vakavuvale ena i vakaro ni mataveilewai me okati
talega ena lawa vou?

- b) Kevaka kina, e dodonu beka me vakaiyalayala ga kei na
rogoci ni veikisi ka na rogoci ena I wasewase ni vuvale ka
na okati ena Lawa vakaturi na Family Law Act 2003, ena gauna sa
taurivaki kina, me wili talega eke na i vola kerekere beka me
vakaqacotaki na kaukauwa ni vakaro vakalawa ni tiko yavavala ni
vuvale?

Na i vakaro ni sau ni veilewai

- E dodonu beka me okati ena lawa vou me –
 1. Me rau dui sauma ga na i to ruarua na I sau ni veilewai.
 2. Na i to ka qaqā ena saumi vua na i lavo kece ka vakayagataka mai na I to ka druka?
 3. Kevaka e sa okati ena lawa vakaturi me rau dui sauma ga na i to ruarua na i sau ni veilewai, vakavo ga ke lewa na mataveilewai vua o koya ka kereya me rogoci na kisi me sauma vakailavo vua ka a mokulaki na i sau ni veilewai me vaka beka ni a vakayagataki na lawaki kei na sega ni vosa vakadodonu ena gauna ka soli kina na i vola kerekere?
 4. E dodonu beka me tu eso na i tataqomaki me qarauni ira na ovisa maina I sau ka lavaka yani na mataveilewai ka vaka kina o ira na cakacaka ena Tabana ni Social Welfare ena vanua lka ra kauta mai kina e dua na I

vola kerekere me taqomaki kina e dua tale? Kena i vakaraitaki me kakua ni totogitaki na ovisa se na vakaillesilesi ni Social Welfare ka ra a kauta taumada mai na I vola kerekere vakavo ga ke rawa ni vakadinadinataki ni gauna a caka kina na kerekere a sa kilai tiko ni llasu na i tukutuku ni kerekere?

3.9 **Na Lawa ni Vuvale (Family Law Act 2003)**

Na lawa ni vuvale (Family Law Act 2003) ena vakatokai me sa lawa ena i matai ni Janueri 2005. Sa dua na cakacaka vakaitamera sa vakayacori tiko me vakarautaki kina na kena na qaravi na lawa oqo.

Na i tubutubu/veitaratara kei iratou na gone kei na leaga e rawa ni yaco

Na I dusidusi ke sa tu ena lawa ni matavuvale 2003 me baleta na veitaratara ena kedrau maliwa na i tubutubu kei ira na gone e tautauvata vinaka kei na lawa ka vakayagataki tiko mai Ositerelia.

Na I tuvatuva sa vakaraitaka tiko na veika me nanuma dei na mataveilewai ena nona vakatau lewa se me vakarota me rawa na veitaratara vei ira na lewe ni vuvale. Na veivala vakamatavuvale sa I koya e dua vei ira na ka me kua ni guilecavi.

Na mataqali lawa vata oqo ka vakayagataki tiko mai Ositerelia esa vakalewai tu ni sega ni rauta na veika e vakayacora me taqaomaka vinaka kina na nona bula na gone kei na tinana mai na laulaumoku tale.

Na vakalelewa oqo e sa dusia tale tikoga na dredre e vakavuna na kena sega ni matata vakavinaka na vosa na “vakaitikotiko” ena lawa vakaturi. Na I vakaro ena kena vakadewa vakaOsiterelia e kena I balebale na I vakaro me baleta se o cei e rau tiko vate

kei na gone. Vakavo ga ke so tale na i vakaro me buli, na tamata ka rau vakaitikotiko vata kei na gone e sega ni tiko vua na kaukauwa se na dodonu me vakatau lewa kina me baleta na nona bula e veisiga na gone, oka kina na nona taqomaki kei na nona susugi. Na lawa vata ga oqo e tiko ena lawa ni matavuvale 2003. Mai Ositerelia, ena veigauna e yaco kina na duidui katakata vei rau na I tubutubu, ka oka talega kina na kisi ni veivala vakavuvale, na lailai ni yalayala e tu me baleta na kena vakatauci na lewa dodonu ka vinaka, oqo e rawa ni qai vakatubura tale eso na leqa ka na rawa talega ni na yaco kina eso na ka e sega ni namaki.

Na I tuvatuva eso ka tiko ena lawa ni vuvale 2003, vata kei na lawa ni Ositerelia me baleta talega na lawa ni vuvale, e rau duidui sara mai na kena e tiko mai Niu Siladi. Oqo na lawa ni veitaqomaki 1968, ka vakabibitaka na kena laurai vakavinaka ka vakamatalalai na nodra dau moku na gone. Ena vanua ka sa kune kina na veivakalolomataki ka sa vakadinadinataki talega, na mataveilewai e sa rawa ni na kua ni solia e dua na I vakaro me taqomaki kina na gone, se me dua na I vakaro me kakua ni yaco tale kina na veimoku mai vei koya ka sa kune oti ni tamata voravora.

E dua na vakadidike me baleti ira na I tuvatuva oqo, ka okati talega kina eso nai tuvatuva me baleta na dau veitaratara kei ira na gone ena vakavakadewa ni lawa ni tiko yavavala ni Niu Siladi 1995, a vakayacori ena 1999. A kunei kina ni ko ira sara ga ka tiko vei ira na ki veitukutuku era vakabauta ni lawa ka sat u oti tu e sa taqomaka tu na nodra bula na gone ena vuvale ka dauveivala wasoma.

- E dodonu beka me dua na I tuvatuva kaukauwa cake ena lawa vakaturi ni vuvale 2003 ka tautatuvata kei na kena mai Niu Siladi, a ya, ena vanua e sa vakadinadinataki kina ni sa yaco na veimoku se tiko yavavala, sa na kakua

ni soli na i vakaro ni mataveilewai ki na vanua ka sega kina
ni rawa ni qarauni matua na veitaratara.

- E sa rui totolo beka na kena vakasamataki me sa
veiveisau na lawa ni matavuvale 2003?

Na veilewa – Qaqarauni mai na vala vakavuvale

Na veilewa kece ka vakayagataki ena kedra rogoci na i tuvatuva ena ruku ni lawa ni
vuvale 2003 e sa tuvalaki tu ena I wasewase 26 ni lawa. Oqo e vakayavutaki ga main a
lawa ni vuvale ni Ositerelia. E okati tiko ena lawa ni Ositerelia ni dodonu me kauwai
vakabibi na mataveilewai ena qarauni ni

taqomaki ni bula ena loma ni matavuvale. Na lewa se I dusidusi oqo e sega ni tiko ena
lawa ni vuvale 2003.

- E dodonu beka me oka talega na lewa oqo?
Kevaka kina, e dodonu beka me sa vakatotolotaki
na kena kau cake tale mai, se me biu mada
vakalailai me laurai na kena cici?

Na modroki ni tiko yavavala vakavuvale

Na mataveilewai mai Ositerelia ka qarava na lawa ni vuvale e sa qai biuta walega oqo ki
tautuba na nona lawa na “lawa ni tiko yavavala ni vuvale – na kenai wali” 2004-5 ka
tovolea me solia eso na I vakasala.

1. Na I tukutuku eso kei na veitaratara, tataqomaki, vale,
wali na duidui, vakataulewa.

- E dodonu beka me vakavinakataki na I wasewase ni qarauni ni matavuvale ena
loma ni mataveilewai e cake ka vaka kina na kena e ra me dua na I navunavu me tu me
baleta na qaqarauni ni kena rawa ni yaco na veivala sega ni gadrevi?

4. **Na Veika Tale Eso**

Na pepa kece sa vakarautaki esa cauraka e vuqa na ka ka tara na ka e baleta na veivale ena matavuvale.

- E tiko tale eso na ka ko via vakarautaka?